

Δημήτριος Μαυροκορδάτος: Μια εξέχουσα φυσιολογία της Ανατομικής

Γεώργιος Παρασκευάς

Ορθοπαιδικός, Λέκτορας Ανατομικής,
Ιατρικής Σχολής Α.Π.Θ.

Η χαραυγή της Ανατομικής Επιστήμης στη νεώτερη Ελλάδα συνδυάζεται με την εγκαθίδρυση του πρώτου πανεπιστημιακού ιδρύματος στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Η ιδέα της ίδρυσης Πανεπιστημίου γεννήθηκε κατά τη διάρκεια των επαναστατικών χρόνων, υιοθετήθηκε στη συνέχεια από τον Καποδίστρια και πραγματοποιήθηκε από τις αρχές της βασιλείας του Όθωνα. Ήδη από την 3η Απριλίου του 1833 βασιλικό διάταγμα «περί αρμοδιότητος της επί των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως γραμματείας ανέθετο αυτή και την μέριμναν συστάσεως υψηλότερων εκπαιδευτικών καταστημάτων και ενός Πανεπιστημίου και Ακαδημίας»¹. Στις 31 Δεκεμβρίου του 1836, 1300 περίπου χρόνια μετά την παύση της λειτουργίας του Αθηναϊκού Πανδιδακτηρίου από τον Ιουστινιανό, εκδόθηκε το πρώτο διάταγμα της σύστασης του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος, το οποίο ακολούθησαν τα βασιλικά διατάγματα της 14ης και 22ας Απριλίου 1837 περί του προσωρινού κανονισμού του μόλις συσταθέντος Πανεπιστημίου του Όθωνος.

Στις 3 Μαΐου του 1837, στη νοικιασμένη οικία του αρχιτέκτονα Κλεάνθη κάτω από την Ακρόπολη, έγινε η επίσημη έναρξη της λειτουργίας του Πανεπιστημίου, παρόντος του Όθωνος, των διορι-

σμένων Καθηγητών και πλήθους κόσμου. Πρώτος Καθηγητής Ανατομίας και Φυσιολογίας διορίστηκε ο ιατρός Δημήτριος Μαυροκορδάτος, ο οποίος μετακλήθηκε στην Αθήνα από την Αντιβασιλεία «(...) κατόπιν συστάσεως τινός εκ των αυλικών ιατρών»². Τον Ιανουάριο του 1837 διορίζεται κατόπιν βασιλικού διατάγματος στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο ως τακτικός Καθηγητής της Ανατομίας και

Φυσιολογίας³. Ιδιαίτερη εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι σε επόμενο βασιλικό διάταγμα του Απριλίου του 1837, ο Δ. Μαυροκορδάτος επαναδιορίζεται ως έκτακτος Καθηγητής Ανατομίας και Φυσιολογίας, στα πλαίσια μιας προσπάθειας υποβάθμισης του⁴. Ο λόγος αυτής της υποβάθμισής του οφείλεται στη σφοδρή σύγκρουση του Δ. Μαυροκορδάτου με τον Γραμματέα Εσωτερικών Δρόσο Μανσόλα, σχετικά με τις αρμοδιότητες του Μαυροκορδάτου ως Καθηγητή Ανατομίας και Φυσιολογίας στο Ιατροχειρουργικό Σχολείο⁵.

Ο Δημήτριος Μαυροκορδάτος που γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1811, ήταν γόνος της γνωστής φαναριώτικης οικογένειας των Μαυροκορδάτων. Συγκεκριμένα ο πατέρας του Αλέξανδρος ήταν πρώτος ξάδελφος του γνωστού ήρωα της Επανάστασης, Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου⁶, είχε διατελέσει (ο πατέρας του) χατμάνος

Μολδαβίας, ενώ ο αδερφός του Γεώργιος διέτελεσε τακτικός Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Όθωνος. Μετά το πέρας των βασικών του σπουδών, πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη, μεταβαίνει στο Βερολίνο για ιατρικές σπουδές, όπου υποβάλλει το 1832 τη διδακτορική του διατριβή με θέμα: «Μερικές παρατηρήσεις σχετικά με τη δυναμική επίδραση του Aqua Binelli». Το Aqua Binelli δεν ήταν τίποτε άλλο από ένα φαρμακευτικό σκεύασμα που χρησιμοποιούνταν εκείνη την εποχή για την επίσχεση των τραυματικών αιμορραγιών⁸. Στη Γερμανία ηθεύει δίπλα στον von Graefe στο Ινστιτούτο Χειρουργικής και Οφθαλμολογίας καθώς και στον Καθηγητή Ανατομικής Tiedemann. Ο Δ. Μαυροκορδάτος μετά την επάνοδό του στην Κωνσταντινούπολη ασκεί το ιατρικό επάγγελμα, ως Διευθυντής του Κρατικού Θεραπευτηρίου. Το 1835 ο Δ. Μαυροκορδάτος μετακαλείται στην Αθήνα από την Αντιβασιλεία⁹, γεγονός που πιθανότατα οφείλεται στην ιδιαίτερη προτίμηση που επεδείκνυε το οθωμανικό περιβάλλον, για ευνόητους λόγους, στους γερμανοσπουδασμένους ιατρούς.

Η ανάγκη της εκπαίδευσης ή μετεκπαίδευσης ιατρών, κυρίως λόγω του γεγονότος ότι η τότε ελληνική επικράτεια πλημμύρισε από εμπειρικούς γιατρούς και αγύρτες, δεν μπορούσε να τύχει καμιά αναβολής. Έτσι, με το βασιλικό διάταγμα της 18/30-5-1835 «περί συστάσεως θεωρητικού και πρακτικού διδασκαλικού καταστήματος χειρουργίας, φαρμακοποιίας και ιατρικής» διορίζεται ο Δ. Μαυροκορδάτος, εκτός από Καθηγητής Ανατομίας και Φυσιολογίας, και διευθυντής αυτού του Ιατροχειρουργικού Σχολείου¹⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτό το Σχολείο εγκαθιδρύθηκε κατόπιν προτάσεως του Δ. Μαυροκορδάτου και ότι το πρώτο μάθημα, που δεν ήταν άλλο από το μάθημα της Ανατομίας, έγινε στις 2 Δεκεμβρίου του 1835 στην οικία του Κ. Μυσίου, η οποία είχε μεταβληθεί σε «ανατομικό κέντρο»¹¹. Τα μαθήματα του πρώτου έτους παρακολούθηθηκαν από 20 πρακτικούς ιατρούς και 23 εμπειρικούς φαρμακοποιούς και περατώθηκαν στις αρχές Ιουλίου του 1836¹², ενώ τα μαθήματα του δεύτερου έτους άρχισαν την 1η Σεπτεμβρίου του 1836 και παρακολούθηθηκαν από 50 περίπου πρακτικούς ιατρούς και 25 φαρμακοποιούς. Και κατά τα δύο έτη το μάθημα της Ανατομίας διδασκόταν από τον Δ. Μαυροκορδάτο τέσσερις φορές την εβδομάδα¹³.

Ο Δ. Μαυροκορδάτος μετά την υποβολή της

παραίτησής του από το Ιατροχειρουργικό Σχολείο για τους λόγους που προαναφέρθηκαν¹⁴, διορίζεται ως γνωστόν Καθηγητής Ανατομίας και Φυσιολογίας στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο. Πρώτος από όλους για μία ακόμη φορά θα διδάξει το μάθημα της Ανατομίας στις 19 Μαΐου του 1837 και για τρεις φορές την εβδομάδα¹⁵. Η έναρξη των εργασιών του Πανεπιστημίου κατά τον Μάιο σκοπό είχε μόνο την επίσημη διαβεβαίωση ότι το Πανεπιστήμιο άνοιξε τις πόρτες του στους φοιτητές. Τα μαθήματα που ήταν μόνο προεισαγωγικά περατώθηκαν στις 15 Ιουλίου οπότε άρχισαν και οι θερινές διακοπές που καλούνταν «ανακκαί»¹⁶. Στις 26 Απριλίου του 1837 ενεγράφησαν στην Ιατρική Σχολή μόνον 4 φοιτητές, αλλά λόγω της μεγάλης ανάγκης σε γιατρούς δόθηκε η δυνατότητα να σπουδάσουν και «οι γνωρίζοντες επαρκώς την ελληνικήν γλώσσαν και των μαθηματικών τα αναγκαϊότερα». Τη χειμερινή εξαμηνία του 1837-1838, τα μαθήματα της Ανατομίας άρχισαν την 1η Οκτωβρίου του 1837. Συγκεκριμένα το μάθημα της «Ανατομής» διδασκόταν από Δευτέρα έως και Σάββατο στις 12-1 μ.μ., με την υποσημείωση (στο πρόγραμμα ιατρικών σπουδών) ότι «(...) θέλουν γίνεσθε και ανατομικά γυμνάσματα παρά του Καθηγητού της Ανατομικής». Με το βασιλικό διάταγμα της 22ας Απριλίου του 1837 εκτός από τους Καθηγητές διορίστηκαν και οι προπαρασκευαστές των Εργαστηρίων· μεταξύ αυτών ξεχωρίζουμε τον Μ. Γεωργιάδη, προπαρασκευαστή της Ανατομίας, για τον οποίο δεν βρέθηκαν περισσότερες πληροφορίες¹⁷.

Στα υπόγεια της βόρειας πλευράς, της οικίας του Κλεάνθη, που βρισκόταν στην οδό Θόλου 5 στην Πλάκα, φιλοξενήθηκε το εργαστήριο της Ανατομίας. Η έλλειψη πτωμάτων και ανατομικών παρασκευασμάτων σαφώς και δυσχέρανε το έργο του νεαρού Καθηγητή¹⁸. Στους παραπάνω υγρούς χώρους θα φιλοξενηθεί και το «ανατομικόν μουσείον ή ταμείον» το οποίο: «(...) έλαβε και αυτό την πρώτην σύστασιν εκ δωρεών του φιλογενούς και μεγάλου ευεργέτου Σίνα, αλλά τόσον ολίγον ανεπύχθη ώστε καθ' όλην σχεδόν την επομένην περίοδον ιδιαίτεραι μεν περί αυτού εκθέσεις δεν υπεβάλλοντο εις την πρυτανεία»¹⁹. Ο Γ. Σίνας δώρισε σκελετούς και διάφορα όργανα, ενώ εκτός αυτού και ο Όθων δώρισε στο Ανατομείο, ανατομικούς πίνακες του Mascagni και ο Γ. Μανούσης ένα ανατομικό μικροσκόπιο. Ο Δ. Μαυροκορδάτος συγγράφει το μνημειώδες έργο του «Ανατομία του ανθρώπινου σώματος», το οποίο

εκδίδεται το 1836 και κυκλοφορεί τον Μάρτιο του 1837. Στο σύγγραμμα αυτό που περιέχει και μια βραχεία ιστορική ανασκόπηση της Ανατομικής Επιστήμης καταβάλλεται η πρώτη προσπάθεια διάπλασης ανατομικών όρων καθώς οι υφιστάμενοι ελληνικοί όροι, δεν ήταν άλλοι από εκείνους των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων. Συγκεκριμένα ο Δ. Μαυροκορδάτος στον πρόλογο του κλασικού του συγγράμματος αναφέρει: «(...) Εις την ονοματολογίαν απήντησα μεγάλας δυσκολίας· οι παλαιοί των Ελλήνων ανατόμων περιέγραφον λεπτομερέστατα διάφορα μέρη του σώματος, χωρίς όμως να δίδωσιν ειμή πολλά σπανίως ιδιαίτερον όνομα εις αυτά (...) συλλέξασι όσας ηδυνήθησαν να εύρω λέξεις εις παλαιούς συγγραφείς, έκλεξα τας προσφορωτέρας, όταν εύρισκα πολλά της αυτής σημασίας (...) Δεν πιστεύω βέβαια ότι επέτυχον εις την ονοματολογίαν καθ' όλην την έκτασιν· πλην άλλος τις, όστις δεν θέλει έχει τας οποίας εγώ απήντησα δυσκολίας εις την σύνταξιν τούτου του εγχειριδίου ας επιμεληθή να αναπληρώση τας τούττας ελλείψεις»²⁰. Το σύγγραμμα αυτό στερείται εικόνων, για τις οποίες ο Δ. Μαυροκορδάτος λέγει χαρακτηριστικά: «(...) Ας αφήσωμε λοιπόν και αυτό το μέσον της μαθήσεως (ανατομικούς πίνακας) εις τα ανατομικά εκείνα θέατρα, τα οποία η περιέργεια πλουτίζει με αδράς δαπάνας, η επιστήμη καλλωπίζεται επιπολαίως μόνον δια τούτων, και ζημιούται κατά βάθος· είναι άχρηστα εις τους ειδότας και επιβλαβής εις τους μη ειδότας». Σε άλλο σημείο λέγει: «Επάνω εις τα οργανικά σώματα πρέπει να σπουδάζωμεν τον διοργανισμόν αυτά μόνον· μας παριστώσι την αλήθειαν η πρόσοψης είναι το παν, καθώς και εις όλας τα φυσικάς επιστήμας (...). Αι ανατομαί, τα φυσιολογικά πειράματα και η παρατήρησις των ασθενών μετά των νεκροτομιών, είναι τα τρία μόνα μέσα, άνευ των οποίων δεν δύναται τις να γίνη μήτε ανατόμος καλός, μήτε φυσιολόγος, μήτε ιατρός»²¹.

Ο Δ. Μαυροκορδάτος δίδασκε με βάση το βιβλίο του και οι φοιτητές κρατούσαν σημειώσεις. Τον Μάιο του 1839 συγκρούεται με τους φοιτητές του για τον τρόπο παράδοσης των μαθημάτων του. Η αταξία των φοιτητών της Ιατρικής υποκινήθηκε από τους φοιτητές Αναστάσιο Γούδα και Νικόλαο Κομπότη, οι οποίοι υπέγραψαν αναφορά προς την πρυτανεία παραπονούμενοι για τον τρόπο της διδασκαλίας του και απαιτώντας ή να τους υπαγορεύει ή να τους παραχωρεί τα τετράδιά του προς αντιγραφή. Έτσι, οι δύο αυτοί φοιτητές πέτυχαν να απομακρύνουν τους υπόλοι-

πους φοιτητές από τις παραδόσεις των μαθημάτων για αρκετές ημέρες. Τελικά, οι πρωταίτιοι τιμωρήθηκαν από τη Σύγκλητο με 8 ημέρες κράτηση στο Πανεπιστήμιο και δημόσια επίπληξη των υπολοίπων φοιτητών²². Ο ίδιος όμως ο Α. Γούδας στο μέλλον παραδέχτηκε την καθοριστική συμβολή του Δ. Μαυροκορδάτου στην ανάπτυξη της Ιατρικής Σχολής προσθέτοντας ότι: «(...) εχρημάτισε (...) ευεργέτης ημών τε και άλλων πολιτών και άχρι σήμερα σπουδαζόντων εκ του κληροδοτήματος του υπέρ του Πανεπιστημίου· συνέγραψε δε την άχρι τούδε εις χείρας των φοιτητών υπάρχουσαν Ανατομίαν του ανθρωπίνου σώματος»²³.

Ο Δ. Μαυροκορδάτος, παράλληλα με την ενασχόλησή του με την Ανατομική, συμμετέχει δραστήρια στην ανόρθωση του ιατρικού λειτουργήματος στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Έτσι, με το βασιλικό διάταγμα 16/28 Απριλίου 1835 ιδρύεται η Φυσικοϊστορική Εταιρεία, γραμματέας της οποίας ορίζεται ο Δ. Μαυροκορδάτος²⁴. Ο Μαυροκορδάτος δεν αργεί να καταλάβει μία δημόσια θέση στο Ιατροσυνέδριο, ενώ κατά την 5η Ιουνίου του 1835 συμμετέχει στην ιδρυτική συνεδρία της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών, αποτελώντας ένα από τα 17 ιδρυτικά της μέλη²⁵. Ο Δ. Μαυροκορδάτος συμμετέχει ενεργά στις συνεδρίες της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών, τόσο με ανακοινώσεις του, όσο και με παρεμβάσεις του. Από τις ανακοινώσεις του σε συνεδρίες, οι οποίες εκδόθηκαν στο πρώτο ελληνικό ιατρικό περιοδικό, ξεχωρίζουμε τις ακόλουθες: «Αιμόπτυσις προεληθούσα από βδέλλαν παρεισφρύσασαν εις τας χοάνας της ρινός»²⁶, «Ότι η Κωνσταντινούπολις πατρίς της πανώλους»²⁷ και «Περί χολέρας»²⁸. Από τις παρεμβάσεις του Μαυροκορδάτου στις συνεδρίες της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών ξεχωρίζουμε τη διαφωνία του στον περιορισμό του δικαιώματος των ιατρών να εγγράφονται μέλη της Εταιρείας²⁹ και τη θερμή υποστήριξη της χρησιμοποίησης της ελληνικής γλώσσας: «(...) εις την λατινικήν γλώσσαν έκδοσις της εφημερίδος δεν φαίνεται εις αυτόν ποσώς αναγκαία, διότι όλα τα Έθνη σήμερα γράφουσι εις την πατρίαν των γλώσσαν, επομένως και ημείς πρέπει να γράφωμεν εις την ιδικήν μας και πολύ περισσότερον εδώ είναι ανάγκη να σχηματισθεί η ιατρική γλώσσα»³⁰. Παράλληλα ο Δ. Μαυροκορδάτος παρακολουθεί στενά την κατάσταση της υγείας του στρατηγού Μακρυγιάννη, μαζί με τους Ν. Κωστή και Ι. Βούρο, όπως προκύπτει από πιστοποιητικό υγείας που εξέδωσαν στις 27 Νοεμβρίου του 1838³¹.

Το ακαδημαϊκό έτος 1839-1840 ο Δ. Μαυρο-

κορδάτος σχεδίαζε τον προγραμματισμό της διδασκαλίας της Φυσιολογίας, προετοιμάζοντας ταυτόχρονα τη συγγραφή ανάλογου βιβλίου³². Η κατάσταση της υγείας του όμως που ήταν ήδη επιβαρυνμένη από χρόνια φθισική ασθένεια, πιθανώς φυματίωση³³, ανάγκασε τον δυναμικό ανατόμο να ζητήσει από τη Σύγκλητο να διδάξει το μάθημα της Ανατομίας στο σπίτι του, που ήταν ένα παλαιό τουρκικό οίκημα στην οδό Αδριανού³⁴. Δυστυχώς όμως ο ευρηματικός και πολύμοχθος νεαρός Καθηγητής της Ανατομίας άφησε την τελευταία του πνοή στις 5 Νοεμβρίου του 1839. Στην εφημερίδα «Ελλάς» ο αρθρογράφος καταγράφει τη θλίψη και την οδύνη στην οποία περιέπεσε το περιβάλλον της Ιατρικής Σχολής: «(...) οι χρηστοί νέοι, οι δυσαρεστηθέντες οπωσούν και δυσαρεστήσαντες, ήσαν οι πρώτοι οίτινες κατέβρεξαν με τα δάκρυά των τον αποβίωσαντα και οίτινες μετεκόμισαν αυθορμήτως και μετά πόθου αντιφιλοτιμούμενοι προς αλλήλους τα νεκρά αυτού λείψανα επί των ιδίων ώμων από της οικίας του αοιδίμου μέχρι του δημοσίου νεκροταφείου»³⁵. Η κορύφωση της παθιασμένης αγάπης του Δ. Μαυροκορδάτου προς την Ανατομική Επιστήμη και την πανεπιστημιακή κοινότητα εκδηλώνεται με την παραχώρηση της οικίας του στο Πανεπιστήμιο με σκοπό τη χορήγηση δύο υποτροφιών στους καλύτερους και οικονομικά ασθενέστερους φοιτητές της Ιατρικής Σχολής: «Δύο υπότροφοι του Δ. Μαυροκορδάτου, συντηρούμενοι εκ της προσόδου της οικίας αυτού ή των 16 μετοχών της Εθνικής Τραπέζης, εις ας μετετράπη τω 1852, η εκποιηθείσα οικία»³⁶. Στη διαθήκη που συνέταξε ο Μαυροκορδάτος την 1η Νοεμβρίου του 1839, αφού αφήνει να διαφανεί η προσωπική του πικρία για τους γονείς του, που ουσιαστικά τον είχαν αποκληρώσει, αναφέρει μεταξύ των άλλων: «Βλέπων ότι η υγεία μου ημέρα τη ημέρα προβαίνει επί τα χειρώ και ότι μικρόν κατά μικρόν απόλλυται πάσα ελπίς αναρρώσεως, απεφάσισα να διαθέσω την μικράν μου κατάστασιν, δια να λείψη πάσα έρις συγγενική μετά τον θάνατό μου. Η μικρά μου κατάστασις σύγκειται από την κατά την οδόν του Αδριανού ιδιόκτητόν μου οικίαν και από τα εμπειρεχόμενα κινητά πράγματα (...) να δοθώσι 500 δρχ. εις την υπηρέτριάν μου Καλήν (...) 200 δρχ. εις τον άνδρα της Ανδρέαν (...) και 300 δρχ. εις τον Στέφανον Σταυρινάκην (...) από το διάφορον να βοηθώνται δύο εκ των μαθητών της Ιατρικής Σχολής, τους οποίους θέλει εκλέγει πάντοτε αυτή η Ιατρική Σχολή· η βοήθεια αυτή

δεν θέλει δίδεσθαι εις ένα και τον αυτόν, ει μη δια τρεις, το πολύ τέσσαρας χρόνους»³⁷. Η ειρωνεία της τύχης είναι ότι πρώτος έλαβε το Μαυροκορδάτειο κληροδότημα ο τιμωρηθείς Αναστάσιος Γούδας, ο οποίος αναγορεύτηκε και πρώτος διδάκτορας της Ιατρικής Σχολής του Οθωνείου Πανεπιστημίου³⁸.

Βιβλιογραφία

1. Κούζη Α.: Ιστορία της Ιατρικής Σχολής - Εκατονταετηρίς 1837-1937. τόμος Γ', Τύποις «Πυρσού». Αθήναι. 1939. σ. 3.
2. Ελλάς: 21/22-11-1839. σ. 88.
3. Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως 3/24-1-1837, σ. 12.
4. Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως: 16/24-4-1837, σ. 63.
5. Ελπίς: 5/23-10-1836. σ. 26
6. Γούδα Αναστ.: Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, τόμος ΣΤ', Τύποις Νικήτα Γ. Πασσάρη, Αθήναι, 1874. σ. 192-193.
7. Διαθήκαι και Δωρεαί υπέρ του Εθνικού Πανεπιστημίου μετά διαφόρων σχετικών εγγράφων από της ιδρύσεως αυτού μέχρι τέλους του 1899, Πρυτανεία Αλκιβιάδου Χ. Κρασά, Αν. Κωνσταντινίδου, 1900, Αθήναι, σ. 4-9.
8. Maurocordato Prinz v. Alex.: «Einige Bernerkungen über die dynamische wirkung der Aqua Binelli», W. Becker, Wurzburg, 1832, σ. 2-3.
9. Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως 23/19-5-1835, σ. 164-165.
10. Κούζη Α.: Ιστορία της Ιατρικής Σχολής - Εκατονταετηρίς 1837-1937, τόμος Γ', Τύποις «Πυρσού», Αθήναι, 1939, σ. 3.
11. Ό.π. σ. 4.
12. Αθηνά, τόμος Ε', 20 Μαρτίου 1836, σ. 1289.
13. Ό.π. 30 Νοεμβρίου 1836, σ. 1462.
14. Όπως (5).
15. Ελληνικός Ταχυδρόμος: 5/8-6-1837, σ. 19.
16. Πανατζίδου Ι.: Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου, Τυπογραφείον «Παλιγγενεσία», Αθήναι, 1889, σ. 13.
17. Όπως (1) σ. 5-6.
18. Κούζη Α.: Ιατρικαί Σχολαί ΜΕΕ, τόμος ΙΒ' σ. 823.
19. Όπως (16) σ. 225.
20. Μαυροκορδάτου Δημ.: Ανατομία του Ανθρωπίνου Σώματος, Τυπογραφία Κ. Ράλλη, Αθήναι, 1836, σ. λγ'-λδ'.
21. Όπως (20) σ. λζ'-λη'.
22. Ζήλια Σ., Ιερεμία Αλ., Καρατζά Χρ.: Ιστορία του Φοιτητικού μας κινήματος. Εκδόσεις Νέο Φοιτητικό Κίνημα, Αθήνα, 1975. σ. 16,-17.
23. Όπως (6), σ. 192-193.
24. Κούζη Αρ. Π.: Το επιστημονικόν έργον της εν Αθήναις Ιατρικής Εταιρείας, κατά την πρώτην αυτής πεντηκονταετίαν (1835-1885), Τυπογραφείον Γ.Χ. Περγάμαλη, Αθήναι. 1927. σ. 7-8.
25. Ρηγάτου Γερ. 1985.: Η Ιστορία της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών, 1835-1985. Εκδ. Ιατρ. Εταιρείας Αθηνών, Αθήνα, σ. 20-24.
26. Ασκληπιός. 1 (1836-1837), σ. 43-45.
27. Ό.π. σ. 89-99.
28. Ό.π. σ. 198-199.
29. Όπως (25), σ. 38.
30. Ό.π. σ. 41
31. Αρχείον του στρατηγού Ι. Μακρυγιάννη, τόμος πρώτος, επιμέλεια: Ι. Βλαχογιάννη. Τυπογραφείον: Σ. Κ. Βλαστού, Αθήναι, 1907. σ. 272-273.
32. Όπως (10). σ. 8.
33. Ελλάς. 21/22-11-1839, σ. 88.
34. Ό.π.
35. Ό.π. σ. 88-89.
36. Όπως (16), σ. 225.
37. Όπως (7) σ. 4-5.
38. Γούδα Αναστ.: Περί των κατά το εν καινούριω Β. Σακχαρουργείον επιχωρικών νοσημάτων, Εναίσιμος διατριβή, εν Αθήναις, 1843.